

नेपालीका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त सन्दर्भ र भाषा

डा. प्रेमप्रसाद चौलागाईं

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : chaulagainprem999@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त सन्दर्भ र भाषाको सम्बन्धको विश्लेषणमा केन्द्रित छ। गुणात्मक प्रकृतिको यस लेखमा व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाका माध्यमबाट नेपालको तत्कालीन सन्दर्भ र भाषाको सम्बन्धको निकर्षण गरिएको छ। अभिलेखमा प्रयुक्त सन्दर्भ र भाषागत सम्बन्धको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा भाषाविद् जे. आर. फर्थ र एम.ए.के. ह्यालिडेद्वारा प्रस्तुत भाषाप्रयोगको परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भलाई मुख्य आधार बनाइएको छ। परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भका आधारमा भाषिक संरचनाको वैशिष्ट्य र भाषिक संरचनाका आधारमा पाठगत सन्दर्भका साथै सांस्कृतिक र त्यसअन्तर्गत पर्ने सामाजिक राजनीतिक, प्राकृतिक, भौगोलिकलगायतका विविध बाह्य सन्दर्भको निकर्षण गर्न सकिन्छ। यी सबै किसिमका सन्दर्भको अभिव्यक्ति भाषाबाट भएको हुन्छ भन्ने मान्यता परिस्थितिगत र संस्कृतिगत सन्दर्भको मान्यता हो। प्राथमिक कालीन अभिलेखमा संस्कृत, प्राचीन नेपाली (तात्कालिक खस भाषा) र तिब्बती भाषाको प्रयोग भएको छ। तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दका साथै भाषाका क्षेत्रगत भेदको प्रयोग भएका यी अभिलेखमा लेख्य चिह्न तथा विभक्तिको उपयुक्त रूपमा प्रयोग हुन सकेको छैन। आगन्तुक शब्दमा तिब्बती शब्दको प्रयोग बढी मात्रामा भएको छ। नेपाली भाषाको उद्गमस्थलको नाम 'सिन्जा' तिब्बती भाषाको 'सिङ्जा' (ཤིང་ཇ) शब्द (अर्थ- निर्माणका लागि चाहिने काठ) र सिन्जालाई बुझाउने अर्को शब्द याचे (ཡུལ་ཤེས་ལུང་) अर्थ- उच्च प्रदेशको भूमि) तिब्बती भाषाबाट आएका हुन्। यी दुई शब्दले सिन्जाको प्राकृतिक र भौगोलिक सन्दर्भ सङ्केत गरेका छन्। यस्तै अभिलेखमा प्रयुक्त विविध भाषिक संरचनाबाट तत्कालीन नेपालको सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिकलगायतका सन्दर्भको अभिव्यक्ति भएको छ। यसरी नेपालीका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाबाट तत्कालीन नेपाल विशेष गरी नेपाली भाषाको जन्मस्थल जुम्लाको सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक, प्राकृतिक र भौगोलिक सन्दर्भ अभिव्यक्ति भएको छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत लेखबाट प्राप्त भएको छ।

मुख्य शब्दावली : अभिलेख, अवधारणात्मक अर्थ, पाठगत सन्दर्भ, बाह्य सन्दर्भ, सहभागी

विषयपरिचय

अभिलेख भन्नाले सुनतामाका पातामा वा ढुङ्गा आदिमा कुनै महत्त्वको विषय लेखिएको वा विविध महत्त्वको सामग्री भएको प्राचीन लेख भन्ने बुझिन्छ। यसैले महत्त्वपूर्ण विषयहरू उल्लेख भएका शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकनपत्र, चिट्ठी पत्र तथा हस्तलिखित सामग्री अभिलेख हुन्। प्राचीन नेपाली अभिलेख भन्नाले नेपाली भाषाको प्राचीन कालमा लेखिएका शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र, चिट्ठी पत्र तथा हस्तलिखित सामग्रीहरू पर्दछन्। नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेख भन्नाले नेपाली भाषाको प्राथमिक कालका अभिलेख भन्ने बुझिन्छ। नेपाली भाषाको प्रारम्भ भएदेखि वि.सं १५५५ को समयलाई प्राथमिक काल मानिएको छ (बन्धु, २०५२, पृ.५०)। नेपाली भाषाको पहिलो रूप अभिलेखमा प्राप्त भएकाले र यस अवधिको भाषिक संरचना पनि अभिलेखमै उपलब्ध भएकाले यस काललाई अभिलेख कालको संज्ञा पनि दिइएको छ। यस कालका करिब ६० अभिलेखहरू उपलब्ध छन् (चालिसे, २०७४, पृ.३१०-१२)। नेपाली भाषाको प्राथमिक कालीन अभिलेखको सङ्कलन र भाषिक वैशिष्ट्यका केही पक्षको अध्ययन भए पनि भाषाविद् एम.ए. के. ह्यालिडेद्वारा प्रस्तावित भाषाप्रयोगका परिस्थितिगत सन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भका आधारमा यी अभिलेखमा प्रयुक्त सन्दर्भ र भाषाप्रयोगको अध्ययन भएको छैन। भाषाविद् ह्यालिडेका अनुसार सन्दर्भ र भाषा अन्योन्याश्रित रूपमा सम्बन्धित हुने भएकाले भाषिक संरचनाका आधारमा पाठगत सन्दर्भका साथै ऐतिहासिक, सामाजिक सांस्कृतिक, राजनीतिकलगायतका विविध बाह्य सन्दर्भको निर्यात गर्न सकिन्छ। यसर्थ भाषाविद् ह्यालिडेले प्रस्ताव गरेका परिस्थिति गतसन्दर्भ र संस्कृतिगत सन्दर्भका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषिक संरचना र तिनमा अभिव्यक्त सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक सन्दर्भको विश्लेषण गर्न सकिने भएकाले प्रस्तुत लेख प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषिक संरचना केकस्ता छ र त्यसबाट केकस्ता सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक लगायतका सन्दर्भहरू अभिव्यक्त भएका छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानमा केन्द्रित छ।

अध्ययनविधि

गुणात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत अध्ययनमा पुस्तकालय कार्यबाट प्राथमिक र द्वितीयक दुवै किसिमका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ। प्राथमिक कालीन अभिलेखहरू प्रस्तुत अध्ययनका प्राथमिक सामग्री हुन् भने भने परिस्थितिगत र संस्कृतिगत सन्दर्भको सैद्धान्तिक अवधारणासँग सम्बद्ध सामग्री द्वितीयक सामग्री हुन्। नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखको सङ्कलनका लागि योगी (२०१३), नेपाल (२०३९), खनाल (२०७०) र चालिसे (२०७०) लाई आधार बनाइएको छ। यस क्रममा सङ्कलित अभिलेखबाट उद्देश्यमूलकताका आधारमा नमुना छनोट गरी तिनमा प्रयुक्त सन्दर्भ र भाषिक संरचनाको विश्लेषण गरिएको छ। लेखको शब्दसीमाभित्र रहनुपर्ने भएकाले चयन गरिएका अभिलेखको पनि पूर्ण पाठ समावेश गर्न सकिएको छैन। सन्दर्भ र भाषिक संरचनाको विश्लेषणका लागि भाषाविद् फर्थ र ह्यालिडेका परिस्थितिगत र संस्कृतिगत सन्दर्भका सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार बनाइएको छ र सोही आधारमा निगमनात्मक विधिको अनुसरण गरी नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषिक संरचना र सन्दर्भको विश्लेषण गरी सामान्यीकरण गरिएको छ।

सन्दर्भ र भाषा

सन्दर्भ भनेको प्रसङ्ग हो भने उक्त प्रसङ्गमा आएका भाव वा विचारलाई व्यक्त गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषाको प्रयोग निश्चित सन्दर्भमा हुन्छ, सन्दर्भविनाको भाषाप्रयोग औचित्यहीन हुन्छ । कुनै पनि वक्ता/लेखकले भाषाका माध्यमबाट सन्दर्भकै सम्प्रेषण गरेको हुन्छ । सन्दर्भअनुसार भाषाको प्रयोग हुने र भाषाले सन्दर्भको निर्योत गर्न सघाउने भएकाले यी दुईका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । 'विनाप्रसङ्गको कुरा नगर है' भन्ने कथनले पनि सन्दर्भ र भाषाको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई स्पष्ट पारेको छ । भाषाविद् ह्यालिडेले सन्दर्भलाई सङ्केत गर्न 'परिस्थितिको सन्दर्भ (context of situation) पदावलीको प्रयोग गरेका छन् । यस पदावलीको प्रयोग सर्वप्रथम मानवशास्त्री मेलिनोव्स्कीले गरेका हुन् । पछि यही पदावलीलाई फर्थले भाषाविज्ञानमा प्रयोग गरे (ह्यालिडे र हसन, १९९१, पृ.६) । ह्यालिडेले पनि आफ्ना गुरु फर्थकै मान्यताको अनुसरण गरी परिस्थितिगत सन्दर्भको व्याख्या गरेका छन् । ह्यालिडेले सन्दर्भलाई परिस्थितिअनुसार निर्धारित हुने अर्थका रूपमा लिएका छन् (क्रिस्टल, सन् २००३, पृ. १०४) । ह्यालिडेका अनुसार परिस्थिति व्यापक र तात्कालिक गरी दुई किसिमको हुन्छ । तात्कालिक परिस्थिति भनेको भाषाप्रयोग गर्दाको परिस्थिति हो भने व्यापक परिस्थिति भनेको सांस्कृतिक, राजनीतिक, शैक्षिक, आर्थिक आदि समाजमा हुने विभिन्न गतिविधिको समष्टि रूप हो । व्यापक परिस्थितिअन्तर्गत आउने सबै गतिविधिलाई समेटन ह्यालिडेले संस्कृतिगत सन्दर्भ (context of Culture) पदावलीको प्रयोग गरेका छन् । संस्कृतिगत सन्दर्भअन्तर्गत सामाजिक गतिविधि, ऐतिहासिक र राजनीतिक घटनाहरू समाविष्ट हुन्छन् । यसैले संस्कृतिगत सन्दर्भ भनेको व्यापक परिस्थिति भएकाले यसलाई बाह्य सन्दर्भ पनि भन्न सकिन्छ । कुनै पनि वक्ताले यिनै व्यापक परिस्थितिबाट भाषाप्रयोगका लागि निश्चित सन्दर्भको चयन गर्दछ । यही नै तात्कालिक परिस्थिति हो । यसैलाई ह्यालिडेले परिस्थितिगत सन्दर्भ भनेका हुन् । पाठमा सहभागी, तिनीहरूले गरेका कार्यव्यापारबाट अवधारणात्मक अर्थका माध्यमबाट सोभै व्यक्त हुने भएकाले परिस्थितिगत सन्दर्भलाई पाठगत सन्दर्भ पनि भन्न सकिन्छ । यसैले कुनै पनि पाठमा प्रयुक्त अवधारणात्मक अर्थ (कोशीय र व्याकरणिक अर्थको समष्टि) पाठगत सन्दर्भ हो भने त्यसपछि अभिव्यञ्जित हुने व्यङ्ग्यार्थ चाहिँ सांस्कृतिक सन्दर्भ हो । यसैले सांस्कृतिक सन्दर्भलाई बाह्य सन्दर्भ/व्यापक सन्दर्भ पनि भनिएको हो । यसर्थ पाठमा प्रयुक्त भाषा र सन्दर्भबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

भाषाको प्रयोगका लागि सहभागी (वक्ता र श्रोता), विषय र माध्यमको आवश्यकता पर्ने भएकाले ह्यालिडेले परिस्थितिगत सन्दर्भलाई क्षेत्र, सहभागी र पद्धति गरी तीन आयाममा वर्गीकरण गरेर व्याख्या गरेका छन् (ह्यालिडे र हसन, सन् १९९१, पृ. १२) । ह्यालिडेका अनुसार क्षेत्र भनेको विषय हो । राजनैतिक, सामाजिक र प्राकृतिक घटनासँग सम्बद्ध विविध इतिवृत्त, दैनन्दिन जीवनका सुखदुःखका अनभूति, चिन्तन र व्यक्तिविशेषका जीवनपद्धतिका विविध विषयहरू क्षेत्रअन्तर्गत पर्दछन् । विषयअनुसार भाषिक प्रयोगमा विविधता हुन्छ भन्ने कुरा यसअन्तर्गत पर्दछ । सहभागी भन्नाले वक्ता श्रोताका बिचको सम्बन्ध हो । वक्ता र श्रोताबिचको सम्बन्धका कारण पनि भाषिक प्रयोगमा भिन्नता हुने गर्दछ । व्यापारी र क्रेता, शिक्षक र विद्यार्थीका बिचको भाषिक प्रयोगमा भिन्नता हुनुमा सहभागीगत सम्बन्धकै भूमिका रहेको हुन्छ । पद्धतिअन्तर्गत भाषाका कथ्य र लेख्य संरचनाहरू पर्दछन् ।

भाषाका कथ्य लेख्य संरचना' पदावलीले कथ्य र लेख्य दुवै रूपमा रहेका विचारसम्प्रेषणका पूर्ण एकाइलाई बुझाएको छ । विचारसम्प्रेषणका दृष्टिले भाषाको पूर्ण एकाइ भनेको वाक्य हो । यसैले ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पद, पदावली र वाक्यको समष्टि नै भाषिक संरचना हो । भाषाका यी एकाइमध्ये ध्वनि र वर्ण चाहिँ संरचक मात्र हुन् भने रूपदेखि वाक्यसम्मका एकाइहरू चाहिँ संरचना पनि हुन् र संरचक दुवै हुन् । वर्णका सन्दर्भमा भन्दा रूप संरचना हो किनभने वर्णको संयोजनबाट रूपको संरचना बन्दछ भने शब्दको सन्दर्भमा भन्दा रूप संरचक हो किनभने रूप रूपको संयोजन भएपछि शब्द बन्दछ । कतिपय स्थितिमा एउटै रूपले पनि शब्द र वाक्यको काम गरेको हुन्छ । त्यस्ता शब्दको अर्थ के हो ? भन्ने कुरा परिस्थितिगत सन्दर्भबाट स्पष्ट हुन्छ (रिचर्डस र अन्य, पृ.१९९९, पृ.८२) । खतरा मूल शब्द भएकाले रूप हो । निश्चित सन्दर्भमा आउँदा यसले वाक्यको पनि काम गर्छ । शब्दकोशमा रहेको 'खतरा' शब्द (सन्दर्भहीनताको अवस्था भएकाले शब्द मात्र)ले कुनै पनि वाक्यात्मक कार्य गर्दैन वा शब्दकोशमा निर्धारित अर्थ मात्र हुन्छ तर त्यही 'खतरा' शब्द विद्युत्तार जडान गरिएको खम्बामा आएको छ भने त्यसले खम्बामा छुनु हुँदैन अन्यथा छुने व्यक्तिको मृत्यु पनि हुन सक्छ भन्ने मृत्युरूप सामाजिक सन्दर्भलाई सङ्केत गरेको हुन्छ । यसरी भाषिक संरचनाबाट प्राप्त हुने कोशीय अर्थ सन्दर्भबाट निर्धारित हुन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसैले भाषा संरचना हो भने ध्वनि, रूप आदि अन्य एकाइ यसका संरचक हुन् । लघुतम अर्थयुक्त एकाइ रूप (नाइडा, १९४९, पृ.६) भएकाले र रूपबाट नै अर्थयुक्त भाषिक संरचनाको स्वरूप प्राप्त हुने भएकाले भाषिक संरचना र तिनले वहन गर्ने अर्थको अध्ययनका लागि रूप/मूलशब्ददेखि वाक्यसम्मका एकाइलाई आधार बनाउनुपर्ने हुन्छ । भाषिक संरचनामा आउने तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्द, लेख्य चिह्न, विभक्ति र वचनबोधक प्रत्ययको प्रयोगका आधारमा पनि परिस्थितिगत सन्दर्भ, वक्ता, श्रोता र विषयको निकर्षालमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यसर्थ सन्दर्भ र भाषा अन्योन्याश्रित घटक हुन् । भाषाप्रयोगबाट सन्दर्भको निकर्षाल गर्न सकिन्छ भने सन्दर्भबाट भाषिक संरचनाको निरूपण पनि गर्न सकिन्छ ।

नेपालीका प्राथमिक कालीन अभिलेखहरू

नेपाली भाषाको प्राथमिक काल र माध्यमिक काल (एघारौँदेखि २० औँ शताब्दीको पूर्वार्ध/गोरखापत्र प्रकाशन (वि.सं १९५७ पूर्व) लाई अभिलेख कालको संज्ञा दिन सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा भने प्राचीन अभिलेखमध्ये प्राथमिक कालीन अभिलेखबाट उद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा दशओटा अभिलेखको चयन गरिएको छ । नेपाली भाषाको प्रारम्भ भएदेखि वि.सं १५५५ को समयलाई प्राथमिक काल मानिएको छ (बन्धु, २०५२, पृ. ५०) । नेपाली भाषाको पहिलो रूप अभिलेखमा प्राप्त भएकाले र यस अवधिको भाषिक संरचना पनि अभिलेखमै उपलब्ध भएकाले यस काललाई अभिलेख कालको संज्ञा पनि दिइएको छ । यस कालका करिब ६० अभिलेखहरू उपलब्ध छन् (चालिसे, २०७४, पृ. ३१०-१२) । यस कालका अभिलेखमध्ये पहिलो अभिलेख कुन हो भन्ने निकर्षाल हुन सकेको छैन । यसो हुनुमा नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख मानिएको 'दामुपालको अभिलेख' को कालनिर्धारण हुन नसक्नु हो । दैलेख जिल्लाको दुल्लूमा अवस्थित विजय स्तम्भको आडमा लेखिएको यस अभिलेखको भाषालाई निम्नलिखित चार किसिमबाट उतार गरिएको छ :

१. ओं स्वस्ति श्री शाके हु ...त...(व) सुपालसुपात्र...ि... स्थि रस्तम्भः ॥ केल्हु अ ....डको भाइ ॥
राज पाल उ (ओं)ड भाइ ३.... (योगी, २०१३, पृ. २२३-२४)

२. : ॐ.....मणिपद्मे हुँ .... दामुपाल भूपाल रेख(ष) भई
किष्णु (किह्नु) अडैको भाइ, सउपाल अडै सा(के) १०३ ।
(यात्री, २०३९, पृ. ३ परिशिष्ट)

३. ओम्..सा..हु दामुपाल...रेषभ केल्ड अडको भाइ सउपाल अड भाइ ३
Om...sa..hu..daamupaala...Reshava kelda adako bhaai sahu paala ada bhai 3
(शर्मा/ Sharma, सन् २०१२, पृ. १३)

४. ॐ स्(स्वस्ति) हुल...वसुपाल अडको विर षंभः॥ केल्हु अडको भाइ ॥ सउपाल अडः॥ इत
(खनाल, २०७०, पृ. ७६)

यी चार नमुनालाई लिएर यसको समयसम्बन्धी मतमतान्तर प्रस्तुत भएका छन् । सम्बद्ध क्षेत्रमै गएर सबैभन्दा पहिला यस अभिलेखको उतार गर्ने योगी नरहरिनाथ (२०१३) ले यसको मितिबारे उल्लेख गरेका छैनन् । पूर्ण प्रकाश, नेपाल यात्री (२०२९) ले चाहिँ शाके १०३ अर्थात् विसं १०३८ को अभिलेख बताएका छन् र बालकृष्ण पोखरेल (२०४३, पृ.१) ले यात्रीको कुरामा सहमति जनाएका छन् । सूर्यमणि अधिकारी (२०५६, पृ. ३६) ले यात्रीले उल्लेख गरेको समय सही नभएको दाबी गरेका छन् । माधवप्रसाद पोखरेल (२०५६, पृ.१-१०) ले भाषावैज्ञानिक तथ्यका आधारमा यस अभिलेखलाई बाह्रौं तेह्रौं शताब्दीभन्दा पछिको हुन सक्ने अनुमान गरेका छन् । डिल्लीराज शर्मा (२०१२, पृ. १३) ले पुरातात्विक विशेषताका आधारमा यो अभिलेख एघारौं शताब्दीको भएको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । खनाल (२०७०, पृ.७६) ले चाहिँ यसमा मिति र 'दामुपाल'शब्द नरहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले अभिलेखमा 'दामुपाल' शब्दको नै उल्लेख नभएकाले 'दुल्लुस्थित सउपालको स्तम्भलेख' शीर्षकमा उक्त अभिलेखको फोटो र मूलपाठ राख्नुका साथै त्यसको उल्लेखसमेत गरेका छन् । उनले यस अभिलेखलाई पृथ्वीमल्लको तामपत्र (शाके १२८०/वि.सं १४१५) कालीन अभिलेख मानेका छन् ।

यसरी कालसम्बन्धी विभिन्न मतमतान्तर रहेका सन्दर्भमा भाषावैज्ञानिक, पुरातात्विक, लिपिवैज्ञानिक र ऐतिहासिक चारै आधारमा विश्लेषण गरेपछि मात्र यस अभिलेखको समय निर्धारण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसमा प्रयुक्त संरचना खण्डित अवस्थामा रहेकाले भाषावैज्ञानिक आधार त्यति उपयुक्त हुने देखिँदैन । पुरातात्विक विशेषताका आधारमा चाहिँ यो अभिलेख एघारौं शताब्दीको भएको डिल्लीराम शर्मा (सन् २०१२, पृ. १३-१४) को निष्कर्ष छ । यसर्थ लिपिवैज्ञानिक र ऐतिहासिक (पालवंशी राजाको समय) अध्ययन गरिसकेपछि मात्र यसको समयसम्बन्धी निष्कर्ष दिन सकिन्छ । लिपिवैज्ञानिक र ऐतिहासिक (पालवंशी राजाको समय) अध्ययन विश्लेषण भई थप निष्कर्ष नआएको स्थितिमा यसलाई नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख नै मान्नुपर्ने हुन्छ । यस अध्ययनमा सन्दर्भ र भाषाको विश्लेषणका लागि छनोट गरिएका अन्य अभिलेखहरू यसप्रकार छन् :

(क) वामु खँडकाको स्तम्भलेख (शाके १०१६/वि.सं ११५१) ।

स्वस्ति श्रीशाके १०१६ पिछ्यक बाँमु खडगाहाको कीर्ति षम्भ (शुभा) (खनाल, २०७०, पृ. १६)

(ख) अशोक चल्लको ताम्रपत्र (शाके ११७७/वि.सं १३१२)

श्रीशाके ११७७ भाद्रपद शुदि १२ सोमे राज श्रीमदशोक चल्लदेव सपरिवार राइका भाष् पसाकि अक्नि । माण्डलिक वर्मा महात्य विस्वदेउ शिष्ट राघ(वि)गहादिकारी कार्कि सभौप्रति । लापुलामा उद्यौलामा बन्ती कयो सिछेडु मयाकियो । खष जाड तात कियो । आलि अटलकरि अकन्या छु । यस मुदपातको थारो ॥ वऔतिको रेष, भाष् पसा भई । (तिमल्लिसना, २०७४, पृ. ७८०)

(ग) अक्षय मल्लको शिलापत्र (शाके १२०९/वि.सं १३३७)

ओम् स्वस्ति । आक्षय मल्लदेव सपरिवारः चिरं जयतु । आत्मनिमित्तार्थे एकोत्तारसत्पुरुषनिमित्तार्थे जैराज प्रसाद करायो शाके १२०९ सूत्रधार नागदेव कमायो । (पोखरेल, २०४३, पृ २०)

(घ) आदित्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२४३/वि.सं १३७८)

ॐ स्वस्ति श्रीशाके १२४३ श्रीमदादित्यमल्लदेव सपरिवारश्चिरं जयतु । राईका भाष् पसाकि अक्नि । वासुगावा लामा सपरिवारि हाम्रा ई छत्रु नास हो । हामि दानपति हो । हाम्रा रख्या स्वस्ति पायिथान रक्षा वा छन् कटक आउँदा जाँदा गुम्बा घच् नाकिय । कोही जे घच् कर सोन तोला १०० को धारो, तास भलो न कु, । बराम् चल्या भाख् पसा भई । (तिमल्लिसना, २०७४, पृ. ७८०)

(ङ) पुण्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२५६/वि.सं १३९१)

ॐ स्वस्ति धर्मको मि (नि)को टा(ठा) कुर । पुण्य मल्लको आदिस पुर्वतिर लायो हाहाको मुलिउँ पेषक अदिकारी करिकि कमकरं सभुं प्रति काजको घाल्ये अडै कटका मानिसौ प्रासाकियो ताजगाईं पास श्राविक पनि पुर्विलो महारा(ज)को बलविद्यांकरि अकनु तेनकारन लागि मुदपात पसा कियो क महाराजको बलविद्यांकरु लामृनिटासिर्कुसाल लामा पाटा षम्करी बन्तिकि यो तसर मयाकियो ताजगाईंपास नर्जापालिसित रुतनि सयांगं कोरो मूसो भूपालि माउनि चउनि सोत तात माग्नि कोइ चदू भदू नकिय । महाराजको मुदन लेषत ताहाँ अइसि बन्ति ढोया जो यस मुदपात नलेष तास धार्नि सुनको थारो टास पतन लेषजो थर्पुषा जुला । : पुन्न मल्ल । (खनाल (२०७०, पृ. ४९))

(च) पृथ्वी मल्लको कनकपत्र (शाके १२७८/वि.सं १४१३)

ॐ स्वस्ति । .....श्री शाके १२७८ श्रावण सुदि १० शुक्रे राइको आदेस् । जुमला दुलुं कड(ई)ना पलाता राकस्कोटका अधिकारि कार्कि खँडगाहा बुढा थापा छिद्याँका अडै अधिकारि वियापारि साहानि सभौप्रति । मेरि जन्मौति ढोया आखर पढायाका प्रसाद गोहलुं जोइसिं कनकपत्रकी भाषा पसा करि अकन्याँछु । आ १ गमौडिको द्योपाल भँडारिका काढ्या खेतसहित आ १ बाँजकोटको पुन्या पाटाके चौथाग सहित् पुरो करि ।... (खनाल (२०७०, पृ. ६९))

(छ) अभय मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२९८/वि.सं १४३३)

....सपरिवारः श्रीमान् अभयमल्लशिचरं जयतु । श्रीशाके १२९८ फाल्गुन सुदि २ भौमे राइको आदेस् । जुँजि कापिलीका अधिकारी कार्किप्रति ॥ निब्लिका काछा आ ० ।। हुं खेतको गाग्री पाटालाइ । नवा सोतिका डुडा खेत । धाड्या भुवांका गुठा जुँसि धाड्या । सिलधाको । भुगदि पाटो एकत्र आला २ मंगलाका ताम्रपत्र शासन् कि । आचन्द्रार्क स्थाइ कि । महिराज सोति अभैराज सोति । प्रशु सोति । पसाकि अकन्या छु । सर्वदोषविशुद्ध । सर्वकर अकर करि पसाकि अकन्या छु ।..... (खनाल (२०७०, पृ.९०)

(ज) संसार वर्माको ताम्रपत्र (शाके १३१८/ वि.सं १४५३)

ॐ स्वस्ति । .....तस्मिं काले १३१८ वैसाष (वैशाख) सुदि १५ गुरुवासरे श्री संस्सा(र) ब्रह्म राउलो आदेस्, भुषाका अधिकारी । कार्की । महतारा बुढाथापा षंडगाहा । थापा रोकाया सभौ प्रति । कर्क्यालिको अधालो १ बालुषेत् पसाकि अकन्या छु । संसार ब्रह्मको चेलिको चेलो दे । हरदासको चेलिको चेला पाव । छतीस कर अकर डंड कुंड मोड अपुतालि सर्वदोष निर्दोष करि दि अकन्या छु ।.... (योगी, २०१३, पृ. १०६-७)

(झ) मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र (शाके १३२६/ वि.सं १४६१)

ॐ स्वस्ति ।..... श्री शाके १३२६ मार्गशिर सुदी रवौ । मेदिनिब्रह्मराउलो । बलिराजराउलो आदेश । दुहू जुम्लाका अधिकारी कार्की महतारा बुढाथोकी षंडगाहा । रोकाह्या बुढापुवा सभुप्रति । चौडिला गाँवको आलो १ हाँकुको आलो १ येकत्र आला २ तिले कुशे सहित संकल्प घालि थात् करि शिउशर्म विष्नुदास पसा कियाँ छौ । ... (पोखरेल, २०४३, पृ. ६०-६१)

प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त सन्दर्भ

सैद्धान्तिक आधारमा उल्लेख भएअनुसार भाषाबाट परिस्थितिगत/पाठगत सन्दर्भका साथै सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक लगायतका बाह्य/व्यापक सन्दर्भको अभिव्यक्ति भएको हुन्छ । नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त पाठगत सन्दर्भ र बाह्य सन्दर्भ यसप्रकार छन् :

पाठगत सन्दर्भ

विश्लेषणका लागि चयन गरिएका उपर्युक्त अभिलेखहरू तत्तत् समयमा राजाले गरेका दान, विजय, सन्धि, सम्भौता, सीमाङ्कनलगायतका कार्यका साथै सर्वसाधारणले गरेका कार्यको अभिलेखीकरण गर्ने क्रममा विक्रमको एघारौँ शताब्दीदेखि १६ औँ शताब्दीका बिचमा तयार पारिएका हुन् । यसमा चयन गरिएका अभिलेखमध्ये 'दामुपालको अभिलेख' को समय एघारौँ शताब्दी (वि.सं १०३८) हो । दैलेख जिल्लाको दुल्लूमा अवस्थित विजय स्तम्भको आडमा लेखिएको यो अभिलेख पालवंशी राजाको स्मारकका लागि राखिएको प्रतीत हुन्छ । भाषा खण्डित अवस्थामा रहेकाले भन्ने खोजेको कुरा स्पष्ट हुन सकेको छैन । यसैले पाठगत सन्दर्भको निर्यात गर्न सकिने स्थिति छैन तर पनि पालवंशी तीन भाइहरूले आफ्नो वीरताको सम्झनाका लागि अभिलेख कुँदाएका हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यो भाषाको लिखित रूप भएकाले यसमा सहभागीका रूपमा तीन जना भाइमध्ये एक भएको स्पष्ट हुन्छ । चयन गरिएका प्राचीन

अभिलेखमध्ये दोस्रो अभिलेख 'वामु खँडकाको स्तम्भलेख' (वि.सं ११५१) हो । दैलेख जिल्लाको दुल्लूमा रहेको यस अभिलेखको समय बाह्रौं शताब्दी हो । समय स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको पहिलो अभिलेख यही हो । यस अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाबाट 'सबैको कल्याणको कामना व्यक्त गरिनुका साथै प्रेक्षक (रेखदेख गर्ने वा दौडाहा गर्ने अधिकारी विशेष) बाँमु (वामदेव) खँडकाको कीर्ति खाँबो स्थापित गरिएको कुरा सबैमा जानकारीका गराइएको र सबैमा शुभकामनासमेत व्यक्त गरिएको' भन्ने पाठगत सन्दर्भ व्यक्त भएको छ । यस्तै हुम्ला जिल्लाको रेलिङ् गुम्बामा रहेको 'अशोक चल्लको ताम्रपत्र' (वि.सं १३१२) मा प्रयुक्त भाषाबाट 'परिवारसहित महाराजाधिराज श्रीमद् अशोकचल्लदेवको धेरै कालसम्म जय भइरहनुपर्ने कामना व्यक्त हुनुका साथै मन्त्री सर्ववर्मा, सचिव विश्वदेव, शिष्ट राघव, विग्रह विभागका अधिकारी कार्की लापु लामा, उच्चौ लामालगायतका व्यक्तिले बिन्ती चढाएका हुँदा राजाबाट साँधसिमाना दिगो राख्न आदेश जारी गरिएको र यसको पालना सबैले गर्नुपर्ने अन्यथा दण्ड हुने' भन्ने पाठगत सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । अछाम जिल्लाअन्तर्गत विनायक गाउँमा रहेको 'अक्षय मल्लको शिलापत्र' (वि.सं १३३७) मा प्रयुक्त भाषाबाट 'सबैको कल्याणका साथै सपरिवार अक्षय मल्लको उन्नति र प्रगतिको कामनाका साथै अक्षय मल्लले सत्पुरुषका लागि दान दिएको र सूत्रधार नागदेव(ले) यस योगदानको नामाङ्कन गरेको' भन्ने पाठगत सन्दर्भ व्यक्त भएको छ । गोरखा जिल्लाको ताजगाउँ नामको गुम्बामा रहेको 'आदित्य मल्लको ताम्रपत्र' (वि.सं.१३७८) मा 'सम्पूर्ण प्रजाजन तथा सपरिवार राजा आदित्य मल्लदेवको धेरै समयसम्म जयको कामनाका साथै राजाद्वारा सपरिवार वासगावा लामालाई युद्धका निम्ति आउँदा जाँदा गुम्बालाई हानि नगर्ने वचनबद्धता व्यक्त भएको ।' पाठगत सन्दर्भ व्यक्त भएको छ । गोरखा जिल्लाकै ताघवाँ गुम्बामा रहेको 'पुण्य मल्लको ताम्रपत्र' (वि.सं १३९१) मा प्रयुक्त भाषाबाट राजा पुण्य मल्लको आदेशको वर्णन गरिएको छ । ताम्रपत्रअनुसार ताजगाउँ (गुम्बा) का भिक्षुहरूले बल र विद्याद्वारा (युद्धमा) सहयोग गरेबापत पहिलेका राजाबाट धेरै सहयोग प्राप्त गर्ने गरेकाले अबका राजाबाट पनि यस्तै किसिमको सहयोग होस् भन्ने उद्देश्यले लाम्नि र टासिर्कुसाल लामाले बिन्ती चढाएपछि राजाले ताजगाउँ (गुम्बा)ले भोग गरी आएको नर्जापालिको (उठ्तीपुठ्ती) सबै किसिमका करविहीन गरी विभिन्न ठाउँका जग्गा बिर्तामा दिइएको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । जुम्ला जिल्लाको सिन्जामा रहेको 'पृथ्वी मल्लको कनकपत्र' (वि.सं १४१३)मा उल्लेख भएको राजाज्ञा 'मेरि जन्मौति ढोया आखर पढायाका प्रसाद गोहलुं जोइसिं कनकपत्रकी भाषा पसा करि अकन्याँछु' अनुसार राजाको जन्मपत्रिका बनाएको र अक्षर पढाएको हुनाले त्यसको प्रसादस्वरूप गोल्हु जोइसीलाई विभिन्न ठाउँको जग्गा बिर्ता दिएको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । दैलेख जिल्लाको दुल्लूमा रहेको 'अभय मल्लको ताम्रपत्र' (वि.सं १४३३) मा विभिन्न ठाउँका जग्गाहरू महिराज सोती, अभयराज सोती र परशुराम सोतीलाई ताम्रपत्र गरी बिर्ता दिएको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । दुल्लुमै रहेको अभिलेख 'संसार वर्माको ताम्रपत्र' (वि.सं १४५३) मा राजा श्रीसंसार वर्माको आदेशअनुसार कर्क्यालीको आधा खेत र बालुको एक खेतसमेत हरदासलाई बिर्ता दिएको पाठगत सन्दर्भ र जुम्लामा रहेको अभिलेख 'मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र' (वि.सं १४६१) मा राजा मेदिनी वर्मा र राजा बलिराजको आदेशबमोजिम शिव शर्मा र विष्णुदासलाई दुईओटा खेत तिलकुश लिएर सडुकल्प गरी परन्तुसम्मका लागि बिर्ता दिएको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । यी सबै सन्दर्भ पाठमा प्रयुक्त सहभागी, उनले गरेका गतिविधि र अवधारणात्मक अर्थका माध्यमबाट व्यक्त भएका छन् ।

बाह्य सन्दर्भ

सैद्धान्तिक आधारमा उल्लेख भएअनुसार बाह्य सन्दर्भ भनेको साँस्कृतिक सन्दर्भ हो। यसअन्तर्गत समाजका कला, साहित्य, इतिहास, भाषा, धर्म, दर्शन आदि विभिन्न क्षेत्रमा हुने गतिविधि समाविष्ट हुन्छन्। नेपालीका प्राथमिक कालका चयन गरिएका प्रायः अभिलेखमा 'ॐ स्वस्ति' को प्रयोग भएकाले सनातन वैदिक संस्कृतिको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ। सनातन वैदिक संस्कृतिअनुसार 'ॐ' संसारको सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ता ब्रह्मको वाचक हो भने 'स्वस्ति' को अर्थ 'कल्याण होस्' हो। यसैले संसारका सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ता अलौकिक शक्तिसम्पन्न ब्रह्मबाट सबैको कल्याण होस् भन्ने यस पदावलीको अभिप्राय हो। यसै अभिप्रायमा सनातन वैदिक संस्कृतिअन्तर्गतका हरेक शुभकार्यमा गरिने मन्त्रोच्चारणमा बीजमन्त्रका रूपमा ॐ को प्रयोग गरिन्छ। नेपालीका प्राथमिक कालका अधिकांश अभिलेखमा प्रयोग भएको 'ॐ स्वस्ति' पदावलीले यही सनातन वैदिक संस्कृतिको सन्दर्भलाई व्यक्त गरेको छ। सनातन वैदिक संस्कृतिका मूल्यमान्यता अभिव्यक्त भएका अभिलेखहरूमा दामुपालको अभिलेख (शाके ९०३/१०३८), वामु खँड्काको स्तम्भलेख (शाके १०१६/वि.सं ११५१), अक्षय मल्लको शिलापत्र (शाके १२०९/वि.सं १३३७), आदित्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२४३/वि.सं १३७८), पुण्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२५६/वि.सं १३९१), पृथ्वी मल्लको कनकपत्र (शाके १२७८/वि.सं १४१३), अभय मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२९८/वि.सं १४३३), संसार वर्माको ताम्रपत्र (शाके १३१८/ वि.सं १४५३), मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र (शाके १३२६/ वि.सं १४६१) हुन्।

प्राथमिक कालीन अभिलेखमा राजाहरूले आफूले प्राप्त गरेको विजय गाथालाई सम्झनामा राख्ने उद्देश्यबाट तयार पारेका अभिलेख छन्। यस्ता अभिलेखमध्ये कतिपयमा संस्थापकको नाम उल्लेख गरेर 'वीर खम्बः' लेखिएको छ भने कतिपयमा चाहिँ संस्कृतमा अभिलेख संस्थापकको नाम अङ्कन गरेर '..... सपरिवारश्चिरं जयतु' अर्थात् अभिलेख संस्थापक .... र उसका सपरिवारको चिरकालसम्म जय भइरहोस् जस्ता वाक्य लेखिएको पाइन्छ। यस्ता अभिलेखहरूमा दामुपालको अभिलेख (शाके ९०३/१०३८), वामु खँड्काको स्तम्भलेख (शाके १०१६/वि.सं ११५१), अक्षय मल्लको शिलापत्र (शाके १२०९/वि.सं १३३७), आदित्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२४३/वि.सं १३७८), पृथ्वी मल्लको कनकपत्र (शाके १२७८/वि.सं १४१३), अभय मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२९८/वि.सं १४३३), मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र (शाके १३२६/ वि.सं १४६१) हुन्। यी अभिलेखले समयविशेष गरिएका कार्यविशेषको सम्झना गराएकाले यिनबाट ऐतिहासिक सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ।

यस्तै प्राथमिक कालीन अभिलेखबाट तत्कालीन राजाहरूले जग्गा विर्ता दिँदा जनसाधारणलाई साक्षी राख्ने गरेको सामाजिक सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ। यस प्रकृतिका अभिलेखमा 'साक्षिणः सूर्याचन्द्रमसौ, ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः बुद्धधर्मसङ्घाः भूमण्डलसाक्षिणः आच्छामी, राउला, भर्ताकोटि राउला' (अर्थ-साक्षी बस्नेहरूमा सूर्य, चन्द्रमा, ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, बुद्धधर्म सङ्घहरू, पृथ्वीमण्डलका साक्षीहरू अछामी राउला, भर्ताकोटि राउला..) सुरुमा संस्कृत भाषामा सूर्य, चन्द्रमा, ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरलाई साक्षी मानेको उल्लेख गरेपछि, खस भाषा (तत्कालीन नेपाली) मा भूमण्डलका साक्षीहरूको नाम दिइएको छ।

यस्ता अभिलेखमा अभय मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२९८/वि.सं १४३३), मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र (शाके १३२६/वि.सं १४६१) हुन् ।

प्राथमिक कालीन अभिलेखहरूबाट राजाहरूले प्रजाहरूको सुरक्षाको लागि साँधसिमाना तथा जीविकाका लागि जग्गाको व्यवस्था गराएको प्रसङ्ग बाट तत्कालीन राजाहरू प्रजाहरूको सुरक्षा र पालनपोषणमा सचेत थिए भन्ने राजनीतिक सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । यस्तो सामाजिक राजनीतिक सन्दर्भ अभिव्यक्त भएका अभिलेखहरूमा अशोक चल्को ताम्रपत्र (शाके ११७७/वि.सं १३१२), अक्षय मल्लको शिलापत्र (शाके १२०९/वि.सं १३३७), आदित्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२४३/वि.सं १३७८), पुण्य मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२५६/वि.सं १३९१), पृथ्वी मल्लको कनकपत्र (शाके १२७८/वि.सं १४१३), अभय मल्लको ताम्रपत्र (शाके १२९८/वि.सं १४३३), संसार वर्माको ताम्रपत्र (शाके १३१८/वि.सं १४५३), मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र (शाके १३२६/वि.सं १४६१) हुन् ।

प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषा

नेपाली भाषाका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा संस्कृत, प्राचीन नेपाली (तत्कालीन खस) र तिब्बती भाषाको प्रयोग भएको छ । राजाहरूका प्रशस्ति, दानदातव्य जस्ता विषयसँग सम्बद्ध अभिलेखमा प्रायशः संस्कृत भाषाको प्रयोग गरिएको छ । कतिपय अभिलेखमा सुरुमा र कतिपय अभिलेखमा मध्य भागमा संस्कृतका वाक्यात्मक संरचना नै समाविष्ट छन् । चयन गरिएका सबै अभिलेखमा तत्सम शब्दको प्रयोग भएका छन्, जस्तै-

“आक्षय मल्लदेव सपरिवारः चिरं जयतु । आत्मनिमित्तार्थे एकोत्तारसत्पुरुषनिमित्तार्थे” (अक्षय मल्लको शिलापत्र, शाके १२०९/वि.सं १३३७), “सपरिवारः श्रीमान् अभयमल्लश्चिरं जयतु” (अभय मल्लको ताम्रपत्र, शाके १२९८/वि.सं १४३३), “दिग्गजकमठकुलाचलफणिपतिविधृताविचरित वसुधेयं । प्रतिपन्नममलमनसा न चलति पुंसां युगान्तेऽपि । योजयेऽस्मिन् समये राजा जायतेऽत्र तपोबलात् तेनाहं (तेनैव) धर्मिण धर्मः। पालनीयः प्रयत्नतः”

(मेदिनी वर्मा र बलिराजको ताम्रपत्र, शाके १३२६/ वि.सं १४६१)

नेपालीका प्राथमिक कालीन अभिलेखमा प्रयुक्त संस्कृतका वाक्यात्मक संरचना हुन् । यस्तै स्वस्ति, श्रावण, बल, विद्या, महाराज जस्ता तत्सम शब्द र करि, अक्रि (कृ), पसा (प्रसाद), द्यो (देव), कान्सा (कनिष्ठ), तास (तस्य), पेखक (प्रेक्षक), आखर (अक्षर), गावँ(ग्राम) जस्ता तद्भव शब्दको प्रयोग भएको छ । यस्तै सिन्जा, याचे जस्ता आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग भएको छ । यस्तै जनजीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयहरू खस भाषा तथा बौद्ध गुम्बा र लामाहरूलाई दिएका दानदातव्यमा पहिले खस र त्यसपछि तिब्बती भाषाको प्रयोग भएको छ । यसैले तत्कालीन नेपाली भाषामा संस्कृत र तिब्बती दुवैको प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ । नेपाली भाषाको उद्गमस्थल ‘सिन्जा’ तिब्बती भाषाको ‘सिङ्जा’ (ཤིང་ཇ) बाट आएको देखिन्छ । तिब्बती भाषामा ‘सिङ’ (ཤིང) को अर्थ काठ हुन्छ भने जा (ཇ) को अर्थ निर्माणका लागि

आवश्यक भन्ने हुन्छ। यसैले 'सिङ्जा'को समष्टि अर्थ 'निर्माण कार्यका लागि चाहिने काठ' भन्ने हुन्छ (लामा, २०७१, पृ.३१२), (दास, सन्, १९९८, पृ.१२३६)। निर्माण कार्यका लागि उपयुक्त काठ प्राप्त हुने वनस्पति प्रचुर मात्रामा रहेकाले सिन्जा प्राचीन कालमा वन/प्राकृतिक सम्पदा र सौन्दर्यले परिपूर्ण भूमिका रूपमा रहेको स्पष्ट भएको छ। यस्तै सिन्जालाई बुझाउने अर्को आगन्तुक शब्द याचे (यहे) भेटिन्छ। विदेशी लेखकले रोमनमा 'Ya-tshe' को प्रयोग गरेकाले (फ्र्याङ्क, सन् १९७२, पृ.१६९) यसलाई सत्यमोहन जोशी (२०२८, पृ. ३३) र मोहनप्रसाद खनाल (२०७०, पृ. ७, पादटिप्पणी) ले नेपालीमा 'यात्से' भनेका छन्, तर तिब्बती भाषामा यसको उच्चारण 'याचे' नै हुन्छ। तिब्बती भाषामा यसको अर्थ 'उच्च प्रदेशको भूमि' भएकाले सिन्जा उच्च प्रदेशमा अवस्थित भूमि हो भन्ने प्राचीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाबाट बोध भएको छ। प्राथमिक कालीन अभिलेखमा विभक्ति तथा वचनबोधक प्रत्ययको पूर्णरूपमा प्रयोग हुन सकेको छैन, जस्तै-

जैराज प्रसाद करायो, सूत्रधार नागदेव नाम कमायो (अक्षय मल्लको शिलापत्र, शाके १२०९/वि.सं १३३७), आखर पढायाका प्रसाद गोल्हु जोइसिं कनक पत्रकी भाषा पसा करि अक्याँ छु (पृथिवी मल्लको शिलापत्र, शाके १२७८/वि.सं १४१३)।

अभिलेखमा 'कि' को प्रयोग कृत् प्रत्ययको रूपमा भएको छ, जस्तै-

राइका भाष पसाकि अकिन् (आदित्य मल्लको ताम्रपत्र, शाके १२४३/वि.सं १३७८), अवस्थास्थाबोधक क्रियापद (हो र छ) को प्रयोग कतै भएको छ, जस्तै : हाम्रा इ छत्रु नास हो। हामी दानपति हो (आदित्य मल्लको ताम्रपत्र, शाके १२४३/वि.सं १३७८), कनक पत्रकी भाषा पसा करि अक्याँ छु (पृथिवी मल्लको शिलापत्र, शाके १२७८/वि.सं १४१३)।

अवस्थाबोधक क्रियापद (हो र छ) को प्रयोग कतै भएको छैन, जस्तै-

'राइका भाष पसाकि अकिन्...बऔतीको रेष, भाष पसा भई' (अशोक चल्लको ताम्र पत्र, शाके ११७७/वि.सं १३१२)।

केही अभिलेखमा अपूर्ण वाक्य (क्रियापदविहीन वाक्य) को प्रयोग भएको छ, जस्तै-

पिछ्यक बाँमु खडगाहाको कीर्ति षम्भ (बामु खड्काको स्तम्भलेख, शाके १०१६/वि.सं ११५१), श्रावण सुदि १० शुक्रे राईको आदेस् (पृथ्वी मल्लको कनक पत्र, शाके १२७८/वि.सं १४१३)।

यस्तै प्राथमिक कालीन अभिलेखमा भाषिक भेदको प्रयोग प्रयोग भएको छ, जस्तै-

कारिकि/कार्कि,अमिकारि/अधिकारी, कृ/अक्रि/करि, प्रसाद/पसा, देव/द्यो, तस्य/तास, ग्राम/गावँ, अक्षर/आखर।

यसरी भाषाको पूर्ण विकसित रूपको प्रयोग भएको छैन तर पनि यी अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाबाट तत्कालीन कर्णाली क्षेत्रको सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक, भौगोलिक र प्राकृतिक सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ ।

निष्कर्ष

महत्त्वपूर्ण विषय (सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक सन्दर्भ)हरू उल्लेख भएका पुराना शिलालेख, ताम्रपत्र, कनकपत्र, चिट्ठी पत्र तथा हस्तलिखित सामग्री प्राचीन अभिलेख हुन् । नेपालीका प्राथमिक कालीन अभिलेखहरू तत्तत् समयमा राजाले गरेका दान, विजय, सन्धि, सम्झौता, सीमाङ्कनलगायतका कार्यका साथै भाइभारदार र जनसाधारणले गरेका सामाजिक कार्यको अभिलेखीकरण गर्ने क्रममा तयार पारिएको तथ्य अभिलेखमा प्रयुक्त पाठगत सन्दर्भबाट स्पष्ट भएको छ । यस्तै प्राथमिक कालीन अभिलेखबाट तत्कालीन नेपालको सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक, भौगोलिक र प्राकृतिक सन्दर्भ पनि अभिव्यक्त भएको छ । प्राथमिक कालीन अभिलेखमध्ये अधिकांश अभिलेखमा सुरुमा भएको 'ॐ स्वस्ति'को प्रयोगबाट सनातन वैदिक संस्कृति (हरेक शुभकार्यमा प्रयोग गरिने मन्त्रका अगाडि बीज मन्त्रको रूपमा ॐ को प्रयोग गर्ने सनातन वैदिक चलन) को सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । केही अभिलेखमा तत्कालीन राजाहरूले जग्गा बित्ता दिँदा जनसाधारणलाई साक्षी राख्ने गरेको सामाजिक सन्दर्भ र प्रजाहरूको सुरक्षाको लागि साँधसिमाना तथा जीविकाका लागि जग्गाको व्यवस्था गराएको प्रसङ्गबाट तत्कालीन राजाहरू प्रजाहरूको सुरक्षा र पालनपोषणमा पूर्णतः जिम्मेवार थिए भन्ने राजनीतिक सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको छ । यी सबै किसिमका सन्दर्भको अभिव्यक्ति भाषाबाट भएको छ । प्राथमिक अभिलेखमा संस्कृत भाषा, तात्कालिक खस भाषा (प्राचीन नेपाली) र तिब्बती भाषाको प्रयोग भएको छ । राजाहरूका प्रशस्ति, दानदातव्य जस्ता विषयसँग सम्बद्ध अभिलेखमा संस्कृत भाषाको प्रयोग, जनजीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयहरू खस भाषा तथा बौद्ध गुम्बा र लामाहरूलाई दिएका दानदातव्यमा पहिले खस र त्यसपछि तिब्बती भाषाको प्रयोग भएको छ । तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र ठेट शब्दको प्रयोग भएका यी अभिलेखमा लेख्य चिह्न तथा विभक्तिको उपयुक्त रूपमा प्रयोग हुन सकेको छैन । आगन्तुक शब्दमा तिब्बती शब्दको प्रयोग बढी मात्रामा भएको छ । यसैले तत्कालीन खस भाषामा संस्कृत र तिब्बती दुवैको प्रभाव पर्न गएको देखिन्छ । नेपाली भाषाको उद्गमस्थल 'सिन्जा' तिब्बती भाषाको 'सिङ्जा' (ཤིང་ཇ) बाट आएको देखिन्छ । तिब्बती भाषामा यसको अर्थ 'निर्माण कार्यका लागि चाहिने काठ' भन्ने हुन्छ । यसैले सिन्जा प्राचीन कालमा प्राकृतिक सम्पदा र सौन्दर्यले परिपूर्ण भूमिका रूपमा रहेको स्पष्ट भएको छ । यस्तै सिन्जालाई बुझाउने अर्को शब्द याचे (ཡ་ཅེ) भेटिन्छ, विदेशी लेखकहरूले रोमनमा 'Ya-tshe' को प्रयोग गरेकाले यसलाई केही इतिहासविद्हरूले नेपालीमा 'यात्से' भनेका छन् तर तिब्बती भाषामा यसको उच्चारण 'याचे' नै हुन्छ । तिब्बती भाषामा यसको अर्थ 'उच्च प्रदेशको भूमि' भएकाले सिन्जा उच्च प्रदेशमा अवस्थित भूमि हो भन्ने प्राचीन अभिलेखमा प्रयुक्त भाषाबाट बोध भएको छ । यसरी भाषाको पूर्ण विकसित रूपको प्रयोग नभए पनि अभिलेखमा प्रयुक्त भाषा अभिलेखकालीन सांस्कृतिक, सामाजिक र राजनीतिक, प्राकृतिक र भौगोलिक सन्दर्भ अभिव्यक्त गर्न समर्थ छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- खनाल, मोहनप्रसाद (२०७०), *नेपाली भाषाका हजार वर्ष*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०८०), *ऐतिहासिक तथा सामाजिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- चालिसे, विदुर (२०७४), अभिलेखीय नेपाली व्याकरणको इतिहास, माधवप्रसाद पोखरेल, सम्पा. *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास : भाषा, व्याकरण र अभिलेख*, ललितपुर : कमल प्रकाशन, पृ.३०७-५४९ ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०२८), *कर्णाली लोक संस्कृति -१ इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- तिमल्सिना, यमनाथ (२०७४), नेपाली अभिलेखीय शब्दकोश, माधवप्रसाद पोखरेल, सम्पा. *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास : भाषा, व्याकरण र अभिलेख*, ललितपुर : कमल प्रकाशन, पृ. ५५३-८९७
- पोखरेल माधवप्रसाद (२०५६), दामुपालका शिलालेखको कालनिर्धारण, *प्रज्ञा*, १०, १-१९ ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५२), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति, पाँचौं सं.*, ललितपुर: साक्षा प्रकाशन ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३९), *राजा गगनिराजको यात्रा*, काठमाडौं : नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स ।
- योगी नरहरिनाथ (२०१३), *इतिहास प्रकाश भाग- ५*, काठमाडौं : इतिहास प्रकाश सङ्घ ।
- लामा, कन्जोक (२०१३), *हुम्ली भोटेलामा-नेपाली शब्दसङ्ग्रह*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- Crystal, David (2003), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, London : Blackwell Publishing Ltd.
- Das, Chandr (1998), *Tibetan-English Dictionary (Reprint)*, Delhi : Book Faith.
- Francke, A.H. (1972), *Antiquities of Indian Tibet (Reprint)*, New Delhi : Chand & Co.
- Haliday, M.A.K. and Hasan Ruqaiya (1991), *Language, context and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*. second Ed. Oxford: Oxford University Press .
- Nida, Eugene A. (1949), *Morphology: The Descriptive Analysis of Words*, 2nd ed., Ann Arbor M The University of Michigan Press.
- Richards, Jac C and et.al (1999), *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, Longman.
- Sharma, Dilliraj (2012), *Heritage of western Nepal : Art and Architecture* , Kirtipur : Center for Nepal And Asian Studies, TU.